

Litteratur

FRÅN AGRARLAND TILL INDUSTRIATION

Om jordbruket i samhällsutvecklingen, se Schön 2000 och Magnusson 1996, Jordbruksöversikter för delar av eller hela perioden: Juhlin Dannfelt 1913 och 1926, Sjöström 1922, Carlsson 1956, Seyler 1983, Jonsson 1994, Morell 1993b. En klassisk översikt av europeiskt jordbruk är Dovring 1965. Jordbrukets långa dominans: Welinder, Pedersen och Widgren 1999 s. 108. Jordbrukets andel av nationalprodukten anges i Krantz & Nilsson 1975. Produktionen per capita och sysselsatt: Jureén (odaterad). Om jordbruket som råvaruleverantör till och avnämare åt industrin: Kuuse 1970 samt Kuuse 1974. Det var kring sekelskiftet 1900 som ungefär en fjärdedel av verkstadsindustrins produktvärde gick till jordbruket, men då inkluderas mejeriutrustning varav en stor del exporterades. Likaså importerade det svenska jordbruket mycket av sina maskinella utrustning och t.ex. textilindustrins råvaror kom från jordbruk i andra länder. Symbiosen var internationell.

Jordbruksbefolkningen minskar, s. 14–

Se *Historisk statistik för Sverige II*. Mer referenser i kapitlet "Flykten" från landsbygden.

Industrisamhällets jordbruks historia, s. 15–

Kända bondedagböcker förtecknas i Larsson 1992. Bönderna i litteraturen behandlas i Sjöstrand 1948 och i Meidal 1992. Sju landsbygdsskildrare och en rad landsbygdsskildringar presenteras i Lindung 1979. Om statarskolan: Furuland & Munkhammar 1997 s. 130 ff., Furuland 1962 och 1976. Proletärförfattarnas romaner filmades från och med 1940-talet. Se *Svensk filmografi* del 3–4, 1979–1980. En god del jordbruksstatistik är samlad i *Historisk statistik för Sverige II*.

BONDEN

Bondegreppet internationellt, se Wolf 1966, Shanin 1973 s. 67 ff., Shanin 1988, samt Djurfeldt 1994. Om den svenske bondens förhållande till

överhet och obesuttna, se Liljewall 1994 och Carlsson 1956. Om bondens marknadsanknytning och problem med ett evolutionärt synsätt: Djurfeldt 1994. Jfr Liljewall 2000. Analysen av tituleringen bygger på Liljewall 1994, 1995 och på Morells bouppteckningsexcerpter (specificeras i litteraturlistan). Se även Carlsson 1956 s. 382.

Bönderna på väg in i industrisamhället, s. 24–

Resonemanget om böndernas samhörighet med skilda grupper sammanfattar drag i kapitlet *Bönderna i politiken* och *Från krig till krig – ett jordbruk i kris*. Om den patriarkale bonden: se Carlsson 1956 s. 214 ff., 469 ff. Kvinnotitlarna är från Morells bouppteckningsexcerpter.

Avsnittet om bonden i litteraturen bygger inledningsvis på Meidal 1993. 80-talisterna i Lönnroth & Delblanc 1997 III. 90-talisterna i Lönnroth & Delblanc 1997 IV. Om Karlfeldt se Fogelqvist 1941. Om 1890-talet se också Schön 1991. Betoningen av den besuttna bondeklassens samhällsbevarande och biologiska företräden var stark t.ex. hos Wohlin (Hagård 1976, Wohlin 1910). Se vidare Sörlin 1984.

Om industrikritiken från vänster se Sörlin 1984, 1988, 1993 samt Edling 1996 s. 295. Angående Lindhagen även Lundqvist 1995. Om Rösiö, se Landin 1950, Toler 1992, 1994 och 1998. Om Karl-Erik Forsslund som tog intryck av flertalet av sekelskiftets idéströmningar däribland socialdemokratin, se Sundin 1984 och Rosander (red.) 1991. Antiindustriallistiska drag i den lantarbetarfackliga rörelsen på 1920-talet belyses av Thörnqvist 1989 s. 155. Om antiurbanism i den jordbrukarfackliga rörelsen, se s. 168–169 nedan. Saljes bondebild påträffas t.ex. i Salje 1943.

JORDBRUKARNA OCH DERAS GÅRDAR

Bouppteckningsstudier visar på spridningen av kreatursinnehavet bland olika befolkningskategorier på landsbygden. *BiSOS Jordbruk och boskapskötsel* 1865–1911 ger data över kreaturen i städerna. Översiktligt om sociala kategorier på lands-

bygden i Hellspong & Löfgren 1976. Antalet jordbrukare av skilda slag: Wohlin 1909, *SOS Folkräkningen* 1910–1940, SOU 1938:15, SOU 1944:65 samt *SOS Befolkningsstatistik* 1870–1900. Om soldater, torpare, backstugusittare samt olika typer av avsöndringar och lägenheter, se Wohlin 1908 och Carlsson 1956. Jfr Gulbrandsen 1957 s. 35–51 samt rörande jordlägenheter Germundsson 1993, s 72–73.

Små och stora gårdar, s. 33–

Om de olika driftsformerna, jfr Ytterborn 1943. Angående ”översättningen” från fördelningen av gårdarnas arbetskraftsförsörjning till arealstorlek se Morell 1993a, 1995 och 1998. Jfr Djurfeldts definition av familj jordbruk i Djurfeldt 1994.

Termen ”småbruk” betecknade kring sekelskiftet snarast en självständig brukningsenhet, som *inte tänktes* vara beroende av utomgårdarbete (Edling 1998). Men inte här då det gäller att urskilja funktionella kategorier av jordbruk. Om småbrukens relation till arbetsmarknaden, se Lundgren 1985 samt Bäcklund 1988.

Ett småbrukarland, s. 36–

Brukningsstrukturens förändringar behandlas i Gulbrandsen 1957. Om efterkrigstidens snabba utveckling se Morell 1993b samt Bäcklund 1988.

Den äldre officiella statistiken *BiSOS Jordbruk och boskapskötsel* 1865–1911 delar in gårdarna alltför grovt storleksmässigt och i motsats till senare räknades torpens areal oftast in i stamhemmanets. Från 1870-talet började de ansvariga hushållningssällskapen samla in primärdata genom ingående lokalundersökningar. Årligen undersöktes endast något mindre område, nästa år ett annat osv. så att hela resp. distrikt var undersökt efter ett antal år, (Medin 1999, Statistiska kommitténs betänkande, 1908 s. 21 ff.). De år ett visst mindre område inte lokalundersöktes framskrevs de äldre siffrorna, vilka därmed även ingår i länsammandragen. Eftersläpningarna och de fiktiva förändringarna som inträffade när en lokalundersökning företogs och registreringen förbättrades blev avsevärda, främst vad gäller åkerarealen (Svensson 1965) men också rörande boskapsstocken och antalet gårdar. Se i övrigt Sidenbladh 1906a och 1906b, *SOS Jordbruk och boskapskötsel* 1913–20, Arealinventeringen och husdjursräk-

ningen 1919, *SOS Jordbruksräkningen* 1927–44.

Trots småbruksdominansen utvecklades kapitalistisk stordrift på sina håll. Men den ökade betydelse för större jordbruk som följde med skiftena och den tilltagande kommersiella spannmålsodlingen under förra delen av 1800-talet (Hoppe & Langton 1994) synes ha kulminerat i början av perioden 1870–1945. Och när jordbruket blev storskaligare efter andra världskriget var det familj jordbruket som blev större. Dess betydelse tilltog i hela Europa. Jfr Djurfeldt 1981.

HUSHÅLL OCH ARBETSFÖRDELNING

Bondgården, s. 38–

Framställningen om bondgårdens demografi bygger främst på Flygare 1999a. Om kommersialiseringens nedbrytande effekter på gamla överlåtelseformer, se Wohlin 1910 och senare Rosén 1994. Persson 1992 visar på ökad andel släkttransaktioner under 1800-talets andra hälft, särskilt på bärkraftiga jordbruk. Se också Liljewall 2000. Data från 1937 om släktinnehavens längd i Zetterberg 1954. ”Släktgården” är ändå trots allt till stor del en idealisering. Det verkar troligt att det ofta snarare var den mängd jord släkten förvärvat, än den särskilda släktgården, som man försökte överföra mellan generationerna. Möjligen har också strävandena ibland främst gällt att hålla hela familjen besutten, att se till att alla arvingarna fick tillgång till jord. (Flygare 1999a s. 343–344.)

Om formerna för generationsväxling i olika områden vid mitten av 1930-talet, se Björkman, Nordenborg & Hessel 1938 s. 441, Björkman & Hessel 1938 s. 644, Björkman & Hessel 1939 s. 87. Om undantagssystemet, se t.ex. Cederlund 1962–64. Winberg 1981, Åberg & Öster 1995.

Om familjeyckeln, se Flygare 1997. Det autentiska exemplet gäller en västmanländsk gård. Fler exempel från skilda håll refereras i Flygare 1999a. Om syskonbruket se Liljewall 1995 som relaterar deras ökande frekvens till stigande fastighetsvärden och ökade svårigheter att lösa ut syskon.

Om pigor och drängar i husbondens kost, se Wohlin 1909, Thomas 1941. Gustafsson 1949. Lokala exempel i Eriksson & Rogers 1978, Jonsson 1980, Persson 1992. Översiktligt i Hellspong & Löfgren 1976. Flygare 1999a s. 80 ff. 166 ff. påvisar den fortsatt långtgående integrationen med

hushållet. Exemplet från Bohuslän i Waern Bugge 1938. Om socialt nedåtgående rörlighet bland bondbarn, se Winberg 1977 och Persson 1992.

Bondehushållens storlek i södra Uppland kring 1890: Eriksson & Rogers 1978. Gårdarna under sörmäländska gods: Jonsson 1980. Se även Isacson 1979 (södra Dalarna). Flygare 1999a refererar en rad exempel från skilda håll. Data från 1940-talet ur Gustafsson 1949.

Arbetsfördelningen på bondgården, s. 48–

Jag följer främst Flygare 1999a men också Flygare 1997, 1999b, Rosander 1991b, Löfgren 1982, Gaunt 1983 och Liljewall 1999. Se även Sjöberg 1996. Bondeminnesmaterialen, (Perlinge 1995 samt *Bondeminnen i Halland* 1998) har också utnyttjats, liksom svar på frågelistorna NM 21 och NM 60 och 1930-talets statistiska material (Zetterberg 1954, Björkman, Nordenborg & Hessel 1938, Björkman & Hessel 1938, Björkman & Hessel 1939). Här liksom av driftsstatistiken (Gustafsson 1949, Grabö 1951, Nyberg 1989, 1993, Morell 1996) framgår att kvinnornas engagemang i jordbruksarbetet var högre i norr än i söder och vid mindre än vid större gårdar. Om hästen som statussymbol, se Myrdal 1986. Kvinnor och kor: Österman 1986. Barnarbetet och konflikten med skolgången: Sjöberg 1996 och 1998.

Arbetsfördelningen i småbrukarhushållen, s. 59–

Arbetet på småbruk i Gagnef belyses av Isacson (1994). Se även SOU 1939:6. Om kombinations-småbruket i norr se Bäcklund 1988. Se också Djurfeldt 1998. Om småbrukarmemoarerna, se Liljewall 1998. Trädgårdskullorna har satt avtryck i skönlitteraturen – novellen *Trädgårdskullan* i Lo-Johansson 1975a. Arbetsfördelningen bland kustbönderna: Löfgren 1977.

Godsens folk och arbetsorganisation, s. 61–

Översiktligt om godsens arbetsorganisation i Hellspång & Löfgren 1976 och Rosander 1991b. För proportionen mellan olika arbetarkategorier vid enskilda storjordbruk vid periodens början, se Martinius 1967 s. 18–20. Exempel på kommandostrukturen i Granlund 1975. Om torpen, deras tillbakagång och statsystemets uppmarsch: Utterström 1957 I, Eriksson & Rogers 1978 samt Wohlin 1908. Torparnas arrendevillkor i SOU 1922:48.

Om statsystemet se främst Furuland 1962, där också, liksom senare i Furuland 1976, skönlitteraturen analyseras. Samtidens debattörer och forskare presenteras också i Edling 1996, s. 56 ff. Se främst von Feilitzen 1890–92 och Wohlin 1908. Minnesmaterial kring statarna i *Statarminnen* 1947 och 1949, Jerstedt 1975 samt för Skåne, Olsson 1985.

Sambandet mellan mjölkhushållning och lönearbetskraft (statare) på herrgårdarna: Köll 1983. Jonsson 1980, 1985 modifierar utifrån en Södermanlandsstudie bilden av det dagsverksberoende godset som gammalmodigt och tar fasta på systemets flexibilitet. Nyström (1996) hävdar utifrån sin studie av Blombergs gods i Västergötland å andra sidan flexibiliteten i statsystemet. Förändringen av arbetsorganisationen på skånska gods sätts av Möller 1989, 1991 i samband med den under förra hälften av 1800-talet växande spannmålexporten.

”Vita piskan” är temat i Lo-Johanssons *Bara en mor* 1939, analyserad av Furuland 1976 s. 108 ff. Se vidare Olsson 1994.

Tillfällig arbetskraft, s. 73–

Om säsongsfuktuationerna vid periodens slut: Stensgård 1943/44, Gustafsson 1949. Data om arbets- och körbyte ur 1930- och 1940-talens statistik och utredningar i Morell 1993a. Se även Isacson 1994. Om vandringsarbetet se t.ex. Utterström 1957 s. 227 ff. Angående betorna: L. Olsson 1987, 1991, Morell 1996. Galizierna: Back 1961, L. Olsson 1987 och Thörnqvist 1989 s. 63.

”FLYKTEN” FRÅN JORDBRUKET

Ingående analyser i SOU 1938:15, Thomas 1941, SOU 1944:65, Norborg 1968.

Emigrationen, s. 76–

Litteraturen om emigrationen är omfattande. Se t. ex. Beijbom 1995, Norman & Runblom 1980. Direkt anknytning till jordbruket har Kälveborn 1972, Thomas 1941 och Carlsson 1956. Grundläggande emigrationsstatistik i *Emigrationsutredningens betänkande, dess bilaga V* samt Hofsten & Lundström 1976 s. 139–140. Utvandringen var ett tema redan i Vilhelm Mobergs *Soldat med brutet gevär* (1944), men viktigast är hans utvandrarepos inlett med *Utvandrarna* 1949.

Om synen på emigrationen, se Kälvemark 1972 samt Edling 1996 s. 50 ff., 91 ff. och 190 ff. Sundbärgs uppfattning uttryckts i *Emigrationsutredningens betänkande* s. 655 ff. Nationalekonomen Knut Wicksell ansåg Sverige överbefolkat och att emigrationen var av godo (Wicksell 1910). Se vidare Thomas 1941. Betydelsen av kontakterna, öppningen av världen för en befolkning med trånga vyer och tillskott av pengar och idéer bland dem som återvände betonas i Carlsson 1956 s. 330–331.

Från jordbruk till industri, s. 79–

Se Thomas 1941 s. 253 ff., SOU 1938:15, SOU 1944:65 s. 44 ff. där avflyttningen från jordbrukskommuner visas samvariera med konjunkturrelserna. Se även Odhner 1953 s. 104 ff., Gulbrandsen 1957 s. 111 ff. Bäcklund 1988 s. 90 ff.

Födelsealen sjunker, s. 80–

Data för avsnittet i *Emigrationsutredningens bilaga V* s. 7*–9*, SOU 1938:15 s. 21, Thomas 1941 s. 253 ff., SOU 1944:65 s. 36 ff. Odhner 1953 s. 127. I befolkningen som helhet började födelsealen stiga under 1930-talet.

Den regionala bilden av folkminskningen, s. 81–

Se Norborg 1968, SOU 1944:65, SOU 1938:15. Västsverige expanderade produktionsmässigt, agrartekniskt och befolkningsmässigt fram till omkring 1860, för att sedan delvis stagnera, medan det omvända gällde för Östsverige. Se Nyström 1998, även Hofsten & Lundström 1976. Regionala skillnader i intern migration och emigration behandlas i Thomas 1941. Se även *Emigrationsutredningens betänkande*, dess bilaga V samt Hofsten & Lundström 1976. De tre sistnämnda arbetena ger uppgifter om regionala skillnader i åldersfördelning och om faktorer bakom den starka naturliga folkökningen i norr. Se även Uhnbon 1939. Om jordbruksexpansionen i norr och dess upphörande under efterkrigstiden, se Bäcklund 1988.

DET KOMMERSIELLA JORDBRUKET

Havreexporten behandlas i Fridlitzius 1957. Om den tilltagande kommersialiseringen se Kuuse 1970. Böndernas förbrukning av manufaktur- och hantverksvaror hade periodiskt ökat redan tidigare. Se t.ex. Schön 1979.

Industrialisering och urbanisering, s. 85–

Tegelbrukens lokalisering; Bruno 1954, järnbrukens och sågverkens: t. ex. Jonsson 1983 resp. Wik 1950. Urbaniseringen i siffror i *Historisk statistik för Sverige* 1.

Nya lokala marknader, s. 86–

Se Kuuse 1970a. Om sågverkens livsmedelsförsörjning se Fjellström 1990, 101 ff. Skogarbetarnas proviantering belyses i *SOS Skogsarbetarnas levnads- och arbetsförhållanden i Värmland, Dalarna och Norrland* 1916 och *SOS Skogsbygdens arbets- och levnadsvillkor* 1938 I. Om efterfrågan på hö: Bäcklund 1988 s. 67. Lanthandelns framväxt i norr behandlas i Sandgren 1999, jordbrukets avsättningsvägar i Wohlin 1914.

Storstadens marknad, s. 87–

Storstädernas tillväxt i *SOS Befolkningsstatistik*. 1870–1910. Om Stockholms livsmedelsförsörjning Hirdman 1983, Rämme 2001, Niskanen 1993.

Nya matvanor, s. 89–

Jag följer Morell 1990 och 1997a. Se också Hirdman 1983. Om det förindustriella kosthållat, se Morell 1989a. Spannmålen övervägde, som t.ex. Palm 1998 med rätta inskräp, starkt i kosten också bland skogsbygdens och norra Sveriges jordbrukare, även om dessa hade spannmålsunderskott. Mjölken betydde dock mer där än i slättbygden. Se t.ex. Fjellström 1970. Allmogekosten kontra sågverksarbetarkosten: Fjellström 1986. Spisbrödsfabrikerna, se Björklöf 1999. Periodiskt ökade den animaliska konsumtion tidigare under 1800-talet (Schön 1995).

Den internationella marknaden, s. 93–

Jurén 1956 jämför livsmedelskonsumtionens förändringar under perioden i olika länder. Om Englands import av animalier och världshandeln med smör, se Fridlitzius 1985, Staffansson 1995, Niskanen 1995.

Transportrevolutionen, s. 94–

Den billiga transoceaniska spannmålen berörs t.ex. i Jörberg 1967, Niskanen 1995 s. 13–14 och Grigg 1992. Om godsägarna och järnvägen se Möller 1989 s. 119 ff. Om kommunikationerna, de förändrade matvanorna och den förändrade produk-

tionsinriktningen i norr, se Bäcklund 1988 s. 66–67, 104, som dock lägger större vikt vid småbrukens svårigheter att följa med i spannmålsodlingens tekniska utveckling. Mjölkrakterna från Gnesta till Stockholm i Köll 1983.

1880-talets jordbrukskris, s. 96–

Spannmålsprisernas fall och storjordbrukets kris: Gerschenkron 1943, Djurfeldt 1981. För Sveriges del, Svensson 1965. Kritiken mot krisresonemang-
et hos Jörberg 1967, även hos Fridlitzius 1957, 1985, Kuuse 1977 och Niskanen 1995. Sänkta jordvärden: Montgomery 1921.

Från havre till smör, s. 99–

Animaliepriserna hade stigit i förhållande till spannmålspriserna långt före 1870- och 1880-talens förskjutningar (Jörberg 1972: 2 s. 321, Schön 1995) och den animaliska produktionen gjorde framsteg på herrgårdarna sedan seklets mitt (Usterström 1957, Köll 1983). Produktionen uppdelad på animalier och vegetabilier hos Juréen (odaterad) samt hos Staffansson 1995. Spannmålsimporten berörs i Höijer 1946 s. 130 ff.

Smörproduktionens tillväxt behandlas i Staffansson 1995 och Niskanen 1995 som även berör fläskproduktionens stegring och samband med mejeriexpansionen. Övrig animalieexport: Juhlin Dannfelt 1926 s. 106–109, Höijer 1946 s. 135 ff.

Mejeritekniken behandlas i Juhlin Dannfelt 1913, 1926, Gårdlund 1983, Sommestad 1992 och Staffansson 1995. Mejeriväsendets utveckling i samma arbeten samt Kylebäck 1979, Niskanen 1995 och Rydén 1998, för Stockholms del också Hirdman 1983. Marknadsföringen av smöret berörs av Juhlin Dannfelt 1913, Fridlitzius 1985, Staffansson 1995 och Niskanen 1993. Andelsrörelsens framväxt senast behandlad av Rydén 1998, se även Kylebäck 1979. Om Lantmannaföreningarna och SLR se Röstin 1955, Wahlman 1955 och Hellström 1955.

BÖNDERNA I POLITIKEN

Grundläggande verk om bönderna i politiken under senare delen av 1800-talet och fram till första världskriget är Carlsson 1953 och Carlsson 1956.

Politiken på lokal nivå, s. 109–

Se Carlsson 1956, angående skolan även t. ex. Sjöberg 1996.

Bönderna och de stora samhällsfrågorna, s. 111–

Se Carlsson 1953 och 1956. Om frihandeln och den följande protektionistiska vägen, se Heckscher 1976 samt Schön 2000. Om tullpolitiken se Montgomery 1921, Gellerman 1958 samt Kuuse 1971. J. A. Sjöo och ”kronobergsprotektionismen” behandlas i Johansson 1994. Tullfrågan och rösträttsfrågan belyses spelteoretiskt i Lewin 1985.

Om bondetåget 1914, se Frykberg 1959 som bygger på dagboksanteckningar av en av initiativtagarna.

Avsnittet om bönderna och lantarbetarna bygger huvudsakligen på Back 1961. Se också Thörnqvist 1989. Om det uppländska lantarbetareförbundet som bildades 1919 och stod utanför SLF hela 1920-talet, se Johansson 1970.

Bondeförbundet bildas, s. 119–

Se Carlsson 1956 samt Torstendahl 1969. Om bondeförbundets etablering som största jordbrukarparti, se Thullberg 1979.

EGET HEM OCH EGEN TORVA

Inledningen refererar Johansson 1972. Se för en analys Liljewall 1998 s. 65–68.

Jordpolitikens frågor, s. 122–

En bra ingång till den väldiga litteraturen kring jordfrågan runt sekelskiftet 1900 är Edling 1996. Jordstyckningspolitiken har behandlats av t.ex. Wohlin 1912, Prawitz 1950 och Hellström 1976.

Norrland – framtidslandet, s. 123–

Om Norrland som framtidslandet, se Sörlin 1984, 1988. Om turismen, Boberg & Johannisson 1986. Kolonisationen jfr Gadd 2000, Campbell 1982, *Norrländsk uppslagsbok* (uppslagsord Norrland: Lappmarkerna koloniserats och Bygden förätas) men även Bergström 1979 s. 11 ff.

Sörlin (1984, 1988) har inordnat Norrlandsfrågan – som tidigare behandlats av bl.a. Prawitz 1950, Carlsson 1956, Gerard 1971, 1973 och Gellerman 1958 – i ett idéhistoriskt perspektiv. Edling 1994 betonar konflikten mellan industrins och

jordbrukets företrädare och utropar jordbruket till segrare i och med förbudslagen. Lundqvist 1995 tar däremot fasta på de konservativa bolagskritikernas sociala och politiska argument. Lindhagens berättelse om bonden i Ytterhogdal återgiven efter Carlsson 1956 s. 366–367.

Angående kronoparkskolonisationen se Prawitz 1950, Gellerman 1958, Bergström 1979.

Egnahemsfrågan, s. 127–

Det riksdagspolitiska skeendet kring egnahemsfrågan klagörs av Gellerman 1958 s. 124 ff. Egnahemsfrågans födelse och debatten kring den står i centrum i Edling (1996). För kopplingen mellan emigrationen och egnahemsfrågan, se dessutom Kälvemärk 1972. Wicksells ståndpunkt i Wicksell 1910 och 1912. Germundsson 1993 (jfr Germundsson 1998) fokuserar egnahemsbildningens förlopp och betydelse för landskapsbilden, men ägnar även utrymme åt egnahemsfonderens tillkomst historia och sambandet med utvecklingen i andra länder, framför allt Danmark. Se vidare Solvang, 1998. Om det samtidiga främjandet av småbruk i Norge, se Rovde 1998.

Om socialdemokraterna, lantarbetarfacket och egnahemsfrågan, se Back 1961, Thörnqvist 1989 samt Edling 1996. Omprövningen av socialdemokraternas negativa hållning till småbruket påbörjades på 1890-talet under intryck av debatten i det tyska systerparitet, och tilltagande insikt om småbrukens fortbestånd. Se Tingsten 1941:I samt Gellerman 1958. Tingsten (s. 220 ff) poängterar liksom Gellerman och Björlin 1974 socialdemokraternas brott 1911 mot den tidigare marxistiska linjen vad beträffar jordbruket. Andra har betonat att programmet närmast likställde småbönder och arbetare, eller den vikt som lades vid Kooperationen som avsågs förbereda det socialistiska jordbruket. Se Thörnqvist 1989 s. 22 ff. Thörnqvist själv synes hävda att partiet genom programmet sökte förtydliga och fullfölja en socialt och delvist taktiskt betingad småbrukarvänlig politik antydd från början av seklet (s. 54–57).

Om georgismen och jordreformrörelsen där Lindhagen var tongivande: Sörlin 1984 och Edling 1996. Småbrukarföreningarna, odlareförbundet och det kortlivade Sveriges Demokratiska Jordbrukare, som startades 1918 av vänstersocialisterna behandlas senast av Rydén 1998. Se också t.ex.

Back 1961, Thullberg 1974 och Hellström 1976.

Småbrukspolitiken under mellankrigstiden, s. 135–

Standardverket är Hellström 1976. Egnahemsbildningen beskrivs i Germundsson 1993. Se även SOU 1938:4. Den fortsatta kronoparkskolonisationen behandlas i Bergström 1979. Att det större jordbruket var mer effektivt påvisades av Höijer 1921b samt i den nyss påbörjade serien Räkenskapsresultat från svenska jordbruk. Wohlin var i det aktuella skedet enrollerad i Bondeförbundet, men hans framtoning var lika konservativ och nationalistisk som förr. (Hagård 1976). Om SLF och jordfrågan under 1920-talet och det tidiga 1930-talet se Thörnqvist 1989 som även berör socialdemokraternas hållning. För denna se främst Thullberg 1974.

Hellström 1976 dömer ut småbrukspolitiken helt, medan Edling 1996 s. 380–382 tar fram vissa försonande drag. Relationen mellan egnahems lån i norr och totala antalet nybildningar gjord med Germundssons siffror för länen och framräknad nybildning av jordbruk enligt Arealinventeringen 1919 och följande jordbruksräkningar.

ADMINISTRATION, UTBILDNING OCH FORSKNING

Lantbruksakademien, s. 142

Lantbruksakademiens historia under 1800-talet tecknas av Juhlin Dannfelt 1913. Hela perioden 1813–1962 täcks kortfattat in av Fröier 1962.

Hushållningssällskapet, s. 142–

Om hushållningssällskapet se Kempe 1923. Sällskapet behandlas i Juhlin Dannfelt 1913, 1926 och berörs i rader av jordbrukshistoriska framställningar. Alla sällskapen har gett ut historiker över sin verksamhet och de har haft en omfattande publicering av handlingar, tidskrifter och småskrifter.

Forskning, försök och högre utbildning, s. 145–

Forskning och högre utbildning behandlas av Hjelm 1986. För 1800-talet se Juhlin Dannfelt 1913. Experimentalfältets verksamhet är utförligast belyst av Lange 2000. Se också Mårald 1998. Både Lange och Mårald studerar utvecklingen av försöksstationerna. Se vidare *Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet*, 1930 och

SOU 1929:19. Om försöksgårdarna se SOU 1925:32 samt SOU 1934:4. Särskilda anstalter under akademien beskrivs i Eriksson 1906 och 1913. Agrikulturkemins utveckling behandlas i Mårald 1998 och Mårald 2000.

Den lägre lantbruksutbildningen – lantbrukskolorna, s. 149–

Lantbruksskolorna i Norrland utbildade i motsats till de sydsvenska snarare självständiga jordbrukare än arbetsbefäl. Lantbrukets skolor behandlas i Rydå 1981. Kort 1958 fokuserar på lantmannaskolan. Se även SOU 1930:9. Kiles (1997) översikt av lantbruksskolan i Norge visar på intressanta paralleller. Om mejeriundervisningen se Sommesstad 1992. Liksom trädgårdsskolorna berörs den i Juhlin Dannfelt 1913, 1926. Experimentalfältets trädgårdsskola även i Lange 2000. Rösiö och hans skola behandlas i Rydå 1981. Rösiös pedagogik analyseras i Toler 1998.

Andelen jordbrukare som genomgått lantbruksutbildning i slutet av 1930-talet enligt Zetterberg 1954. Betydelsen av hushållningssällskapens speciella småbruksundervisning framhävs av Niskanen 1995. Bäcklund 1997 är mer tvivlande.

FRÅN KRIG TILL KRIG – ETT JORDBRUK I KRIS

Livsmedelsförsörjning och jordbruksekonomi under första världskriget, s. 157–

Hedlund & Lundahl 1985 ger en kritisk översikt av livsmedelspolitiken under kriget. Se vidare Mannerfelt 1926, Hirdman 1983 som betonar det samarbete som trots allt förekom mellan bönder och stadsbor samt Essemeyr 1994. Riksdagspolitiken behandlas av Gellerman 1958. Om författningsrevisionen, se t.ex. Gerdner 1966.

Lösamheten under kriget analyseras i Räkenskapsresultat från Svenska jordbruk som också har uppgifter om arbetslöner och skördar. Om maskinimporten och mekaniseringen se Moberg 1989. Om elektrifieringen, se s. 290–291 nedan. Om lantbrukskooperationen under och strax efter kriget, se Kylebäck 1979.

Ett inte så glatt 1920-tal, s. 162–

Översikter av 1920-talets jordbrukskonjunkturer i Kylebäck 1979 och i Pedersen m.fl. 1974 som ger

ett nordiskt perspektiv. Se vidare Nannesson 1942b, Åmark 1942 samt – standardverket om mellankrigstidens jordbrukspolitik – Hellström 1976. Bonow 1935 och Odhner 1953 reflekterar över det långsiktiga problemet.

Nya organisationer och ny politik, s. 163–

Standardverket är Hellström 1976. Om statsingripandena under 1920-talet se också Åmark 1942. Jordbruksutredningen behandlas även i Thullberg 1977. SALs utveckling tecknas i Nannesson 1942a, Thullberg 1979, Kylebäck 1979 och Rydén 1998. Nannessons insatser i samband med reorganisationen 1928/29 belyses i Bjärsdal 1989. Mjölkkproblematiken och mejerisektionens arbete behandlas i Thullberg 1977 och 1979 och i Kylebäck 1979 som även belyser utvecklingen på slakterisidan. RLFs tillkomsthistoria och första tid studeras ingående av Thullberg 1977. Thullberg 1979 belyser den senare utvecklingen. Om relationen RLF–SAL se också Bjärsdal 1986 s. 21–27. Bjärsdal 1989 presenterar Viktor Johansson. Rydén 1998 betonar RLFs nytta av kooperationen på 1930-talet snarare än RLFs betydelse för etableringen av de kooperativa föreningar.

Krisen och jordbruksregleringarna, s. 171–

Viktigast är även här Hellström 1976. Om regleringarna se Ekegren & Hagander 1938 samt Åmark 1942. Se vidare Kylebäck 1979 och Niskanen 1995. SAPs förhållningssätt och roll i jordbrukspolitikens belyses av Thullberg 1974. En tidig kritik mot regleringarna hos Bonow 1935. Angående den fortsatta kritiken se Hedlund & Lundahl 1985. Gunnar Myrdal pläderade inte för en fri marknadslösning. Han ansåg i själva verket jordbruksöverskottet vara skenbart, eftersom stora grupper i samhället inte hade råd att konsumera tillräckligt och förordade därför riktade subventioner ”inhemsk dumping” av livsmedel till dessa grupper. Myrdal 1938, Morell 1994.

Bramstorps och RLFs roll i krisuppgörelsen blir tydlig i Thullberg 1977. Genom att visa att RLFs krav överensstämde med vad socialdemokraterna var beredda att ge fick Bramstorp de tveksamma bland bondeförbundarna att svälja det arbetsmarknadspolitiska pillret. Lewin 1985 ger en spelteoretisk tolkning. Se även Hedlund & Lundahl, Bjärsdal 1986 samt senast Isaksson 2000. Det danska

”Kanslergadeforliget” (i folkmun ”Den store Stutehandel”) i januari 1933 mellan socialdemokraterna, radikale venstre och venstre utgjorde en förebild som återopades av både bondeförbundaren Strindlund och socialdemokraten Sköld. Även i Norge genomfördes efter ett par år en liknande krisuppgörelse. Se Pedersen m.fl. 1974, s. 202, Pedersen 1988, s. 167, Anderson i Rasjön efter Hedlund & Lundahl 1985, s. 303–304.

Återhämtningen, s. 179–

Återhämtningen belyses av Nannesson 1942b. Om förräntningsprocentens brister som inkomstmått, se Olsson 1945. Lantarbetarnas och lantarbetarörelsens framsteg, se Back 1961, Thörnqvist 1989 samt Johansson 1992.

Folkförsörjning och jordbruksreglering under andra världskriget, s. 181–

Behandlingen av krigsåren bygger främst på Ekholm 1976, Olsson 1945 samt Morell 1996. Se även Åmark 1942, Hedlund & Lundahl 1985 samt bl.a. Essemyr 1994. Jordbruksorganisationerna i krigsekonomi behandlas i Thullberg 1979 samt i Rydén 1998. Rydén förlägger RLFs verkliga genombrott till 40-talet då organisationen etablerades som förhandlingspart gentemot staten.

Krispolitiken, organisationerna och framtiden, s. 186–

Om krisuppgörelsens betydelse för jordbruspolitiken på lång sikt, se Hedlund & Lundahl 1985. Thullberg 1977 betonar de långsiktiga faktorerna – jordbrukets anpassning till det framväxande industrisamhället – bakom strävandena att ordna avsättningen, RLFs tillkomst och kooperationens reorganisering under SAL. Krisuppgörelsen var ägnad både att möta krav resta mot bakgrund av den akuta krisen och att stadfästa lösningar på långsiktiga problem (s. 311).

Rothstein (1992) har satt fingret på att det var de borgerliga partierna som i och med mjölkregleringen tog det avgörande steget bort från liberal frimarknadspolitik mot kollektiva lösningar där staten sanktionerade intresseorganisationernas förvaltningsmässiga makt. Krisen underlättade argumentationen för en sådan politik. Att just SAP och bondeförbundet gjorde upp är enligt Rothstein symtomatiskt eftersom båda partierna var nära

lierade med intresseorganisationer som för expansion och slagkraft var beroende av utbudsmonopol på arbetskraft respektive jordbruksprodukter. Krisuppgörelsen tillhandahöll detta och var därför en verklig klasskompromiss.

ÅKER OCH ÄNG

Åkerns tillväxt och ängens tillbakagång, s. 192– Översikter av jordbruksmarkens arealförändringar finns t.ex. i Höijer 1946 och Mattsson 1978. Om den tidsmässiga förskjutningen i nyodlingen från Västsverige i början av 1800-talet till Östsverige senare, se Nyström 1998.

Svensson 1965 har visat att den tillväxt i åkerarealen som den officiella statistiken (i *BiSOS Jordbruk och boskapsskötsel* 1865–1911 och Höijer 1921b) indikerar för 1880-talet var en statistisk synvilla, förklarad av för låga ingångsvärden och försök att revidera dessa. En noterad tillväxt i åkerarealen kom att bestå dels av en (eventuell) verklig ökning på grund av nyodling, dels av en förbättrad registrering. Dessutom ökade åkerarealen enligt de officiella uppgifterna betydligt mer än som motsvarade den registrerade nyodlingen. Med den utgångspunkten skattade Holgersson (1978) åkerarealens tillväxt från konsumtionssidan. Resultatet stämde med antagandet att hela skillnaden i den officiella statistiken mellan nyodlingen och arealökningen berodde på för lågt ingångsvärde 1865. Den officiella statistiken torde underskatta åkerarealens utbredning 1865 med 885 000 hektar eller ungefär 30 procent. I takt med statistikrevisionerna minskade sedan underskattningen och kring 1900 hann statistiken ifatt verkligheten. Se även Hannerberg 1971.

Om ängsröjning och ängsgödning, se t.ex. Juhlin Dannfelt 1913:1 s. 87 ff. Angående ängsbevattningen se Eskeröd 1956, Håkansson 1997, samt för Sydsverige, Möller 1989 s. 104 ff. Metoderna beskrivs t.ex. i Arrhenius 1861 s. 153–167, Juhlin Dannfelt 1901 s. 318 ff. samt Juhlin Dannfelt 1923 s. 116–117.

Den norrländska odlingsexpansionen, s. 194–

Se Höijer 1946 s. 31, Juhlin Dannfelt 1926 s. 38–39, Hellström 1917 samt Bäcklund 1988, kapitel 10. I SOU 1922:47 skattades den uppodlingsbara marken till 1,1 miljoner hektar i Norrland och Da-

larna och 150 000 hektar i södra och mellersta Sverige.

Sjösänkning, torrläggning och mossodling, s. 198–1800-talets torrläggningsföretag behandlas i Juhlin Dannfelt 1913. Översikter i Juhlin Dannfelt 1926, Eskeröd 1973 s. 56–58 och Håkansson 1997. Om odlingstekniken se Juhlin Dannfelt 1901:I s. 209, ff., Almlöf 1941 s. 203 ff. samt Djurle 1946. En överblick av torrläggningens projekter under 1800-talet ger Kungl. Maj:t Befallningshavares länsvisa femårsberättelser. Hushållningssällskapens historiker tar upp torrläggningens företag. Om sjösänkningarna i Närke se således Jonsson 1902. Myrodlingen på Gotland behandlas i *Gotlands läns hushållningssällskap 1791–1941* s. 297 ff. och berörs även av Mårald 2000 s. 208. Om myrodlingen i övre Norrland se Bäcklund 1988 s. 140–142.

Växelbruk och växtföljder, s. 203–

Om växelbrukets goda egenskaper se s. 213. Termerna "matta" och "rikta" från *Edelswärds tidskrift för landtbruket* 1844 s. 10–35, efter Aronsson 1998. Se också Osvald 1962 s. 85. ff. Den regionala översikten av växelbrukets introduktion och växtföljderna följer för 1800-talets del Lägnert 1955:1 och avseende 1900-talet Lägnert 1956:2, S. L. Jansson 1962, Åkerberg 1962 samt Fogelfors 1997a. Jag har också utnyttjat svar på frågelistan NM 21. För Norrland har anmärkningarna om brukningsättet i *BiSOS Jordbruk och boskapskötsel* 1865–1911 använts. Svaljordbruket och koppelbruket: se Utterström 1957:2 s. 28–30. Om svaljordbrukets utbredning i olika delar av Norrland, se Larsson 2000, för Hälsinglands del Gustafson 1998. Notisen om höfrö i gödseln är från Hellström 1917, hästgödseln som härbärgerade höfrö: EU 1128. Om vallodlingen se Osvald 1962 s. 122–131. Tekniska aspekter i Åkerberg, Winkler & Jarl 1950.

VÄXTODLINGEN

Översikter i Fogelfors 1997b, Juhlin Dannfelt 1913 och 1926, samt Åkerberg 1962. Här berörs även sortförädlingen. Samtida uppgifter om växtodlingsteknik, sorturval och odlingskrav, se handböckerna, t.ex. Juhlin Dannfelt 1901–1916.

Åkerns grödor, s. 203–

Den odlade arealen under olika grödor länsvis framgår av Höijer 1921b, som bygger på *BiSOS Jordbruk och boskapskötsel*, samt därefter Arealinventeringen 1919 och *SOS Jordbruksräkningen* 1927–1944. Karteringar över växtslagens utbredning finns i Flach, Juhlin Dannfelt & Sundbärg 1909 samt Jonasson, Höijer & Björkman 1938.

Om veteodlingen se Lägnert 1949. Kravet på "hårt" vete berörs av Hellström 1976. Om övergången till rågbröd i Norrland, se ovan s. 95. Om havreodlingen se Fridlitzius 1957 samt Kuuse 1977. Metoden att låta havren torka på slag omtalas i en rad västsvenska uppteckningar, men också i enstaka fall från Skåne och Öland. Jfr Flygare 1999a s. 190.

Om potatisen, se Lägnert 1955:1 s. 223 ff. samt Osvald 1965. Angående linsädets tillbakagång i norr, se Morell 1983. Oljeväxtodlingens etablering i samband med andra världskriget berörs t.ex. av Ekholm 1976. Om sockerbetsodlingen, se förutom inledningsvis nämnda översiktsverk Lägnert 1956:2 samt Mårald 2000 s. 205–209.

Trädgårdarnas växter, s. 210–

Fruktodlingen speglad i de många handböcker som spreds under andra hälften av 1800-talet och vid 1900-talets början är ämnet för Tandré 2000. Hushållningssällskapens historiker innehåller ofta avsnitt om trädgårdsskötseln. Se också Lundqvist 1994 som har en mängd litteraturingångar. Experimentalfältets trädgårdsavdelning, med skola och plantskola, behandlas av Lange 2000. Utbredningen av trädgårdsarealen och köksväxtodlingen på åkern framgår i *SOS Jordbruk och boskapskötsel* alltifrån 1913 samt i *SOS Jordbruksräkningen* 1927–1944. Jordbruksräkningarna 1927–1937 anger antalet fruktträd kommunvis och i 1937 års räkning belyses trädgårds- och fruktodlingens koncentration till vissa städer. Karteringar av köksväxtodling och fruktträd finns i Flach, Juhlin Dannfelt & Sundbärg 1909 samt Jonasson, Höijer & Björkman 1938. Den senare karterar även växthusodlingen som var starkt koncentrerad till området kring de tre största städerna samt nordöstra Skåne och Örebrotrakten.

Ett intensivare åkerbruk med större skördar,
s. 211–

Skörd efter näringsvärde hos Juréen (odaterad). Hektarskördar i *Historisk statistik för Sverige* II. Avsnittet om blandjordbrukets välsignelser grundas främst på S. L. Jansson 1962 och Åkerberg 1962. Om djurtätheten se kapitlen *Husdjuren* och *Blandjordbrukets gårdar*.

Allmänt om dränering och täckdikning i Juhlin Dannfelt 1913, 1926. Från mellankrigstiden framgår täckdikningens utbredning av *SOS Jordbruksräkningen*. Se även Eskeröd 1956, 1973, Åkerberg 1962 samt Håkansson 1997. Samtida handböcker, t.ex. Almlöf 1941, ger information om tekniken. Uppteckningsmaterialet (svar på frågelistan NM 21) är givande och det ger en del även om mörkling och kalkning. Se annars handböckerna: Juhlin Dannfelt 1901, 1923 samt Juhlin Dannfelt 1913, 1926, S. L. Jansson 1962, Persson 1997 och Staffansson 1995.

Stallgödelsens betydelse betonas av Staffansson 1995 och av Peterson 1989 som räknat med en kraftigt ökad gödselproduktion för sitt östgötska undersökningsområde 1860–1890. Om foderförbrukningen, se under rubriken *Arbetsdjuren – oxar och hästar*. Stallgödslingen under sent 1800-tal be-lyses väl av uppteckningsmaterialet. Det har jämförts med handboksuppgifterna i Juhlin Dannfelt 1901–1916 och Perman 1946. Stallgödelspridaren: Moberg 1989. Om strömedel se Juhlin Dannfelt 1901 s. 377–388. S. L. Jansson 1962 betonar framstegen i stallgödslingen till 1930-talet. Uppgifterna om andelen gårdar med bottensäker gödselstad från *SOS Jordbruksräkningen* respektive är.

Om annan naturgödsel än stallgödsel, se Juhlin Dannfelt 1901, 1923. Hässelbyträdgårdarna och Lövsta soptipp: Mårald 2000.

Olika typer av konstgödsel presenteras i Juhlin Dannfelt 1901. Se också Juhlin Dannfelt 1926, Eskeröd 1973, samt Mårald 1998 och 2000. Totalanvändningen av konstgödsel enligt S. L. Jansson 1962 och i Persson 1997. Intensiteten i konstgödslingen på gårdar av olika storlek och i olika regioner framgår av Räkenskapsresultaten, Zetterberg 1954 samt Björkman, Nordenborg & Hessel 1938, Björkman & Hessel 1938, Björkman & Hessel 1939.

Om spridningsmetoderna se Juhlin Dannfelt 1901, 1923, Franck 1946. Konstgödelspridarens

utbredning: se Kuuse 1970a, Morell 1993a.

Om konstgödelsens relativa obetydlighet, se Chorley 1981, Grigg 1983 samt Staffansson 1995. Angående torvjordarnas behov av fosfor och kali och särskilt Thomasfosfatets lämplighet vid mossodling, se samtida handböcker, t.ex. Juhlin Dannfelt 1923 s. 804, Osvald 1946 samt även Juhlin Dannfelt 1926.

HUSDJUREN

Angående svältfodringen, se Szabo 1967, Szabo 1986, Norrman 1981, Myrdal 1994, Norrman 1997 samt Köll 1983, s. 163 f.

Om vinterutfodring och utmarksfoder se t.ex. Szabo 1970, 1991, Wallin 1937 och Montelius 1975 samt svar på frågelistan NM 60. Lövträkt och utfodring med löv har grundligast studerats av Slotte 1999. Se även Slotte 2000 samt Slotte och Göransson (red) 1996 I–II.

Djurhållningens systemskiften, s. 227–

Allmänt om bete på olika typer av mark och om beteshagen, se Szabo 1970, Myrdal 1994, Wallin 1937. Uppteckningsmaterialet (svar på frågelistan NM 60) är givande avseende bete på ängen, trädan, brodden, stubben, betestiderna och sekvensen i vilken olika beten utnyttjades. Lucern på Öland: Wallin 1937. Om olika typer av betesvandringar, se Erixon 1955/56.

Litteraturen om fåbodarna är ofantligt rik. Se t.ex. Frödin 1925, 1931, 1935, 1947, Granlund 1938 samt Szabo 1970, 1991, 1992. Tidigare betonades de kollektiva dragen medan senare tiders forskare betonat det individuella ägandet och det kollektiva nyttjandet. Se t.ex. Montelius 1975 1977a, Söderberg 1999: De sistnämnda verken behandlar liksom Montelius 1977b fåbodarnas tillbakagång. Om tidig fåbodturism, se Rosander 1977.

Uppgiften om skogsbetet i Lillhärad från Ellen Pettersson, Västerås, f. 1901. Uppgiften från Hyby i EU 33184. Om tilltagande stallfodring, se t.ex. Myrdal 1994 samt Wallin 1937.

Ängshöets näringsvärde och slåttertidens betydelse: Axelsson 1948, Johansson, Olsson & Hallgren 1962 s. 177, Viktorsson 1998. Hässjansspridning: Juhlin Dannfelt 1926, Morells mellansvenska bouppteckningsexcerpter, Ellen Pettersson f.

1901 och Lars-Isac Morell f. 1926 muntligt. Om sätningen i Lars-Isac Morells dagbok 1946.

”Sylten”: EU 32944. Ensilaget och de olika ”moderna” fodren: Axelsson 1948 samt Johansson, Olsson & Hallgren 1962. Av Zetterberg 1954 framgår att ensileringen totalt sett spelade liten roll under perioden. Se även Juhlin Dannfelt 1926 och Viktorsson 1998. Om kraftfoderimporten se Höijer 1946 samt SOS *Handel*.

Den vetenskapliga utfordringen och kontrollföreningarnas beskrivs i Juhlin Dannfelt 1926 och i Staffansson 1995. Se även Johansson, Olsson & Hallgren 1962 s. 184–186. Standardverket i ämnet blev Nils Hanssons *Handbok i Utfodringslära* 1916. Spridningen av kontrollföreningarna karteras i Norborg 1968 s. 213–216.

De äldre ladugårdstyperna beskrivs t.ex. av Jansson 1986 och Raihle 1995. Fähusen som objekt för både äldre och nyare etnologiska undersökningar behandlas i Palmqvist 1995. Om framväxten av ”fähusarkitekturen” och den moderna ladugården se Lange 1995, 1997, Svala 1993 och 1995. Om ladugårdsmiljön se Mårtensson & Svala 1998.

Om stallfodringens problem se Wallin 1937, Mårtensson & Svala 1998, Norrman 1981, 1997, även Juhlin Dannfelt 1913, 1926. Kort om kreaturssjukdomarna: se Johansson, Olsson & Hallgren 1962.

Om den kultiverade betesvallen, se Wallin 1937, 1936, Hägerstrand 1953, Myrdal 1994 samt SOS *Jordbruksräkningen* 1927–1944. Om vallning se Szabo 1970. Hinderdon: samma verk s. 117 ff. samt Szabo 1986. Om stängslingen och dess arbetsgång: Myrdal 1977 samt Wallin 1936 s. 50 ff. Tjudring: Szabo 1970 s. 113 ff. Juhlin Dannfelt (red). 1923 s. 1100, även Wallin 1936 s. 50.

Husdjursaveln, s. 241–

Husdjursaveln tar stor plats i hushållningssällskapens historiker. Se t.ex. *Gotlands läns hushållningssällskap 1791–1941* s. 351 ff., Hahr 1915, Fjelkner 1964. Se även Juhlin Dannfelt 1913, 1926. Modernare översikter i Johansson (red) 1950, Johansson, Hallgren & Olsson 1962, Rendel 1994, Björnhag 1997. Hallander 1994 behandlar lantraserna och rasbegreppet.

Antalet husdjur, s. 242–

Antalet husdjur i Höijer 1921b och i *Historisk sta-*

tistik för Sverige II (med uppgifter om publikationer). Skalan för nötkreatursenheter från Hannerberg 1971. I den äldre statistiken (*BiSOS Jordbruk och boskapsskötsel*) som ligger till grund för uppgifterna fram till 1911 förekommer omfattande framskrivningar av äldre uppgifter i sammandragen och skenbart drastiska förändringar när nya siffror plötsligt införs. I den mån kreatursantalet växte, underskattas det vid varje tidpunkt i läns- och rikssammandragen, även sedan de roterande lokalundersökningarna tillkommit. Jfr resonemang och hänvisningar under rubriken *Ett småbrukarland*, s. 36– ovan.

Arbetsdjuren – oxar och hästar, s. 242–

Foderenheter per nötkreatursenhet från Juréen (odaterad) s. 165. Jfr Juhlin Dannfelt 1926 s. 86. Om oxens och hästens fördelar samt förekomsten av hästar och oxar som dragare, se Myrdal 1981, Wiking Faria 1986, Peterson 1997. Oxhandeln även i Svärdröm 1959 och Israelsson 1998. Hästen i stadstransporterna: Jonsson 1997. Sambandet mellan häst som dragare och användandet av fältmaskiner framgår av Mobergs boupptecknings-excerpter. Om hästaveln se under rubriken *Husdjursaveln* s. 241– ovan samt Dyrendahl 1997 och Furugren 1997.

Korna, s. 249–

Nötkreaturslösa gårdar enligt SOS *Jordbruksräkningen* 1927–1944. Antal kor per tjur 1870-tal och 1930-tal enligt Höijer 1921a s. 49, resp. Höijer 1932 s. 100. Förbättrad utfodring i stället för fler kor: Staffansson 1995 s. 75–76. Berglinds synpunkt: Rönnby 1998. Angående nötkreatursaveln se referenser till avsnittet om husdjursaveln.

Små kreaturen, s. 253–

Avsnitten om svin, får och getter bygger närmast på Juhlin Dannfelt 1926, Björnhag 1997, Johansson, Hallgren och Olsson 1962 och Szabo 1991. Om den gotländska fåraveln som inte gick tillbaka i samma omfattning om den fastlandssvenska, se *Gotlands läns hushållningssällskap 1791–1941* s. 404–415 samt Edberg 1986. Om getter, se även Fägerborg 1986.

Gåsavelns tillbakagång: se Bringeus 1964, s. 73–75, Genrup 1975, s. 32, samt Peterson 1989 s. 84–85 som menar att hönsen ersatte gässen, ef-

tersom de passade det nya jordbruket, med växelbruk och snabbt upplöjd stubb, bättre då de inte betade där, som gässen, utan utfodrades.

I jordbruksstatistiken fram till 1911 finns uppgifter om antalet höns från fåtaliga län. Lindahl m.fl. 1937 pt 2 s. 70–71, 104–105 beräknar att antalet höns växte från omkring 1 miljon 1860 till 3,5 miljoner vid sekelskiftet. 1917 fanns drygt 6 miljoner höns, 1930 drygt 7 miljoner. Om hönskötselns expansion kring sekelskiftet, se Juhlin Dannfelt 1926. Se också Johansson, Hallgren & Olsson 1962 s. 173–174.

Den samiska renskötseln, s. 257–

Allmänt, se Fjellström 1985. Om övergången till en mer extensiv renskötsel, se Kjellström 1986. Norrländsk uppslagsbok (uppslagsord Renskötsel, dislokation, samer) ger koncisa redogörelser. Antalet renar beräknas ha vuxit från ca 230 000 i början av 1860-talet till över 300 000 trettio år senare. Under mellankrigstiden låg det kring 170 000 (Lindahl m.fl. 1937 pt 2 s. 103).

Produktionen av mjölk, kött och ägg, s. 258–

Ullproduktionen för husbehov bestod på många håll långt in på mellankrigstiden (se t.ex. Flygare 1999a). Om gödsel, se kapitlet *Växtodling*, om den animala dragkraftens betydelse se kapitlet *Jordbruksteknik och mekanisering*.

Åmark 1924 skattar mjölkproduktionens utveckling utifrån medelavkastningen per ko och antalet kor. Men uppgifterna från andra hälften av 1800-talet om mjölmängd per ko varierar kraftigt från ner mot 600 kg per år till över 2 000 (Lange 2000, Berg 1986, Peterson 1989 samt svar på frågelistan NM 60 Nordiska museet) och det är vanskligt att konstruera ett medeltal. Lindahl m.fl. 1937 (pt. 2 s. 118–126) utgår i stället från en beräkning av fodertillförseln (exklusive betet!) samt ett antagande om konstant foderutbyte. Resultatet sammanfaller nästan med Åmarks.

Men som påpekats av Staffansson (1995) måste man räkna med att foderutbytet var lägre i början av perioden än i slutet (jfr Juhlin Dannfelt 1926 s. 103). Bl.a. med den utgångspunkten har Staffansson skrivit ner den totala mjölk- (och smör-) produktionen, liksom kornas medelavkastning i början av perioden och sedan i avtagande grad fram till sekelskiftet. Schön (1995) utnyttjar Lin-

dahls m.fl. serie utan Staffanssons justeringar. Men eftersom han i Holgerssons (1974) efterföljd skriver upp all växtproduktion likformigt, (dvs. även foderodlingen) med 30 procent jämfört med den officiella statistikens uppgifter för 1860-talet och sedan med successivt fallande procenttal, görs ändå ett antagande om stigande foderutbyte.

Om köttproduktionen, se Åmark 1924, Höijer 1925, 1931, 1946 samt *Den animaliska produktionen 1937/38*. Ytterligare skattningar finns i Lindahl m.fl. 1937 pt. 2 samt hos Juréen (odaterad). Äggproduktionen beräknas av Lindahl m.fl. pt 2. s. 112–116 ha vuxit från runt 3 000 ton per år i början av 1860-talet till 15 000 ton vid sekelskiftet och drygt 21 000 ton 1920.

JORDBRUKSTEKNIK OCH MEKANISERING

Jordbrukstekniken och mekaniseringen behandlas i allmänna översiktsarbeten, t.ex. Juhlin Dannfelt 1913, 1926, men har också varit föremål för ett stort antal specialstudier. Hit hör Eskeröd 1973, Szabo 1982 och Moberg 1989. Handböckerna t.ex. Sjöström 1907 samt Berglund & Andersson 1945 är informativa. En rad nyare studier har behandlat teknikspridningen under perioden huvudsakligen utifrån bouppteckningar. Hit hör Kuuse 1970, (Uppsala, Kronobergs och Malmöhus län 1860–1910), Köll 1983 (västra Södermanland sent 1800-tal), Peterson 1989 (västra Östergötland sent 1800-tal), Moberg 1989 (hela riket 1900) Morell 1991 och 1993a (Uppsala län, delvis riket 1920–40). Sistnämnda studie utnyttjar också mellankrigstidens utredningsmaterial och statistik. Andra mekaniseringsstudier fokuserar mera på industrin som tillverkade maskinerna och kopplingarna jordbruk – industri. Se t.ex. Kuuse 1974 samt Thunström & Jansson 1999. Bland geografiska spridningsstudier märks Helmfriid 1966 och Abrahamsson 1974.

Härutöver bygger kapitlet främst på Morells och Mobergs bouppteckningsexcerpter och ett antal opublicerade bouppteckningsundersökningar i form av studentuppsatser: Lundeqvist 1993, (Åkerbo härad i Västmanland och Nås tingslag i Dalarna) Carlsson 1994 (Nysätra i Västerbotten), Larsson 2001, (Jönåker och Oppunda i Södermanland) och Persson 1995 (Askers och Sköllersta socknar i Närke). Jordbruken i bouppteckningar-

na har storleksgraderats utifrån boskapsstocken, enligt en metod från Kuuse 1970. Uppteckningsmaterial har också använts.

Mekaniseringen i ett urval europeiska länder beskrivs i Winkler & Hermann (red) 1984. För Norges del, se Espeli 1990 och Tveite 1990. Rörande Danmark, se Rasmussen m.fl. 1988.

Jordbearbetning, s. 262–

En översikt finns i Kritz 1997. Handboks materialet avseende plog och årder genomgås i Stiernstedt 1995. För den aktuella perioden är Juhlin Dannfelt 1901, 1923 samt Nilsson 1946 särskilt användbara. Om årder, plog och plöjning finns en rad lokalt förankrade arbeten av Jirlow, t.ex. Jirlow 1963–1964. Se dock främst Jirlow 1970. Pettersson 1953–1957 är utförlig om redskapen och arbetssätt i jordbearbetningen i en Mälardalssocken före mekaniseringen. För Skåne se Bringeus 1964. Om Överums plogtillverkning se Jansson 1955 s. 141 ff. Ångplöjning, elektrisk plöjning och tidig traktorplöjning: Moberg 1989, Thunström 2000 men även det samtida handboks materialet, t.ex. Juhlin Dannfelt 1923. Ångplöjningen dessutom särskilt i Blom 1986. Elplöjningen i Modig 1984a.

Såmaskiner och sådd, s. 272–

Se utöver nämnda översiktsarbeten, spridningsstudier och handböcker Kritz 1997. Flygare 1999a ger konkreta bilder av hur handsådd och maskinsådd gick till enligt upptecknings- och intervjumaterial.

Slätter och höbärgning, s. 274–

Se utöver nämnda översiktsarbeten, spridningsstudier och handböcker Myrdal & Morell 1997. Slätterarbetet utifrån en bondedagbok analyseras i Berg & Myrdal 1981 s. 86 ff.

Sädens skörd och bärgning, s. 278–

Se utöver nämnda översiktsarbeten, spridningsstudier och handböcker Myrdal & Morell 1997. Muntliga informationer från Lars-Isac Morell.

Tröskning och rensning, s. 281–

Se utöver nämnda översiktsarbeten, spridningsstudier och handböcker Myrdal & Morell 1997. Om spridningen av Munktelströskorna se Kuuse 1974. Tröskverken, ångan och elektriciteten behandlas av S-O. Olsson 1987. Kring den tidiga skördetrösk-

ningens vedermödor: Wiking-Faria 1983, Flygare 1999a s. 257–259, S. Jansson 1962, muntligt från Lars-Isac Morell.

Mjölkningsmaskinen, s. 285–

Teknikutvecklingen behandlas i Jansson 1973, Gårdlund 1983 samt Moberg 1989. Se också Juhlin Dannfelts översikt 1926 samt hans handbok 1923. Om spridningen: Abrahamsson 1974, Modig 1984a samt Morell 1993a. Uppgiften från 1944 beräknad utifrån *SOS Jordbruksräkningen*. Den årliga anskaffningen av mjölkningsmaskiner är beräknad utifrån tillverknings-, export- och importuppgifter (*SOS Industri* 1931–1946, *SOS Handel* 1931–1946).

Från ox och häst till el och traktor, s. 288–

Vandringarna är osäkert angivna i bouppteckningarna eftersom de kunde räknas till de fasta inventarierna. Om ångmaskinen, se Moberg 1989 och S-O. Olsson 1987.

Landsbygdselektrifieringen behandlas i Modig 1984a, 1984 b, i S-O. Olsson 1987, 1988 samt i Garnert 1989. Karteringar i Hjulström 1940. Statistiskt material i Zetterberg 1954, Elinventeringen 1945 (redovisad i SOU 1953:13) samt *SOS Jordbruksräkningen* 1944. Elektrifieringen som litterärt tema behandlas i Furuland 1991.

Vad gäller traktoriseringen har jag följt Holmström 1962, Moberg 1989, Hedell 1994, Thunström 2000. Om traktoriseringens omfattning se även Morell 1989b och 1993 med hänvisningar till det samtida utredningsmaterialet. Se också Nannesson's beräkningar av traktorns lönsamhet (1923). För ett något senare skede, se Helmfrid 1966. Jfr om traktoriseringen i Storbritannien Collins 1984. Allmänt: Grigg 1992. Den amerikanska debatten om avhästningen och jordbrukskrisen: se Olmstead och Rhode 1994. Avhästningen diskuteras också i Espeli 1997.

TEKNIKOMVANDLINGENS DRIVKRAFTER

Arbetsgång vid olika moment i jordbruket behandlas i Nannesson 1923, Nordenborg 1947, *Maskindrif och arbetsförenkling* 1949, Myrdal 1981, Peterson 1989, Morell 1993a, Myrdal & Morell 1997, S. Jansson 1962 samt Johansson, Olsson & Hallgren 1962.

Att sänka kostnaderna, s. 295–

Balans- (eller tröskel-) arealsbegreppet efter David 1971. Se även Tveite 1990 samt Espeli 1997. Jfr Nannesson 1923 samt Collins 1984. Ringborg 1936 beräknar att en två hästars slättermaskin behövde jordbruk om 16–17 ha för att användning enbart till vall skulle vara försvarbar, halva gårdsstorleken räckte om den användes även till sädeskörd. En enbets slättermaskin krävde mindre areal. Löneutvecklingen inom jordbruket t.o.m. 1930 enligt Bagge, Lundberg & Svenilsson 1935, pt II. Lönerna 1918–1940 i Nannesson 1942b. Olsson 1968 argumenterar utifrån utvecklingen av jordbrukets bruttoinvesteringar för att jordbruksregleringen inte höjde investeringsbenägenheten, men investeringarna steg dock under de tidiga regleringsåren och åtminstone investeringarna i traktorer och mjölkningsmaskinanläggningar ökade till 1930-talets slut. Jfr. Nannesson 1942b. Den reparerande smeden: Birgersson 2000.

Att spara arbete för att öka produktionen, s. 298–

Se Berg & Myrdal 1981, Larsson 1991. Jfr s. 316 nedan. I Norge innebar klimatförhållandena liksom i norra Sverige att slättermaskinen tidigt fick stor spridning även på ganska små jordbruk. Se Tveite 1990 samt Espeli 1997.

Finansieringen av teknikomvandlingen, s. 301–

En översikt av former för jordbrukskredit ges i Thunholm 1969. Se också SOU 1932:12. En rad äldre och nyare studier av sparbanker, senast Pettersson 2001, berör kreditgivningen till jordbruket. Slutsatsen att det mindre jordbruket främst lånade inom sektorn är från Martinius 1970a. Den informella kreditgivningen har med utgångspunkt i bouppteckningar studerats i flera uppsatser, t. ex. Bäcklund 1998, Wide 1998. Avsnittet i övrigt bygger på Morells bouppteckningsexcerpter.

Tekniskt efterblivna småbruk, s. 303–

Det mindre jordbrukets oförmåga till mekanisering och marknadsanpassning betonas i Kuuse 1970. Refererade bouppteckningsstudier och excerpter visar också att mekaniseringen började och fortskred längst på större gårdar. Mjölkningsmaskinerna i Åtvidaberg efter Abrahamsson 1974. Morell 1993a tar upp det mindre jordbrukets höga fasta kostnader för byggnader m.m. (se även Råken-

skapsresultat från Svenska jordbruk), upphämtningsprocessen och icke storleksrelaterad ny teknik (se här även Helmfrid 1966).

Maskinsamverkan och körbyte, s. 305–

Om delägarskap se Kuuse 1970 samt Morell 1993a. Morells bouppteckningsexcerpter från Västmanlands län har också använts. Ringborg 1936 noterar att jordbrukarna i Skåne som hade lite vall ofta delade slättermaskin eller hyrde. Om tröskföreningarna se S-O. Olsson 1987 samt Stensgård 1942.

Det förändrade arbetet, s. 307–

Intervju- och minnesmaterial visar hur mekaniseringen uppfattades. Se Flygare 1999a samt Perlinge 1995. Om Lantarbetsgivareföreningens engagemang i utformningen av det maskinella arbetet, se flera uppsatser i *Maskindrif och arbetsförenkling* 1949. Annonsernas utformning har studerats i *Lantmannen, tidskrift för Lantmän* 1925–1945.

KVINNORNA I JORDBRUKET

Resonemanget bygger till stor del på samma litteratur som ligger till grund för s. 48–53 ovan. Om de assisterande sysslorna se t.ex. Lövkrona 1990. Om minskningen av kvinnlig arbetskraft, se Modig 1984a samt SOU 1944:65 s. 48–56.

Varför lämnade kvinnorna jordbruket? s. 313–

Avsnittet bygger på Morell 1996. Där visas utifrån primärmaterialet till räkenskapsresultaten samt analyser därav i SOU 1939:6, Gustafsson 1949 och Grabö 1951 att kvinnornas arbetsinsatser i det egentliga jordbruket minskade. Minskningen gällde det dominerande mindre jordbruket där anställd manlig arbetskraft spelat roll och inga drängar fanns att rationalisera bort. På de fåtaligare större jordbruken ökade tvärtom kvinnornas insatser eftersom antalet anställda män minskades.

Synpunkten att kvinnorna borde fås att stanna i jordbruket genom att via mekaniseringen slippa jordbruksarbetet uttrycks t.ex. i SOU 1939:6. Om lantbostäderna och hushållsarbetets förutsättningar se *SOS Jordbruksräkningen* 1944, Elinventeringen 1944 (SOU 1953:13), Zetterberg 1954 samt Waern Bugge 1938.

Synpunkterna att underordningen, svårigheten

att etablera sig som företagare och de företrädesvis assisterande arbetsuppgifterna minskade kvinnornas lust att stanna i jordbruket, uttrycks tydligast hos Grabö 1951. SOU 1938:47 konstaterar att kvinnorna hade tillträde till lantmannaskolorna, att ytterst få sökte sig dit och att lantbruksskolorna riktade sig enbart till män. Stipendier etc. som gynnade kvinnors lantbruksutbildning förordades. Om mejeriernas maskuliniseringsprocess, se Sommestad 1992. Om hemmamarknadens växande betydelse under 1930-talet, se t.ex. Schön 2000. Möjligheterna till husligt arbete i städerna ökade också. Om kvinnornas sysselsättning i industrin, se Jörberg 1983. Kvinnornas yrkesanpassningsrad: Odhner, 1953, 108–109. Stadens lockelser: se t.ex. i Gullander 1954. Om det gamla husbondeväldet och underordningen se Lövkrona 1990. Sommestad 1995 betonar kvinnans relativt sett stora roll i svenskt jordbruk och de organiserade lantkvinnornas betydelse för välfärdsstatens formering.

BLANDJORDBRUKETS GÅRDAR

Exemplet Råby bygger på hushållningssällskapets primärmaterial till jordbruksstatistiken respektive år, samt på husförhörlängd och församlingsbok i Vaksala kyrkoarkiv, båda Uppsala landsarkiv. Om Berglinds höskörd, arbetstidens och inkomsternas fördelning på hans gård, se Larsson 1991. Allmänt om arbetstid i bondedagböcker: Myrdal 1991. Angående åsikterna om småbrukets fördelar, se referaten i Edling 1996 s. 224–236. Om småbrukets möjligheter i djurhållningen, se Räkenskapsresultat från svenska jordbruk, samt Höijer 1919, 1926, 1931.

Små och stora gårdars produktion, s. 324–

Mjölken och den förändrade arbetsorganisationen i storjordbruket: se Köll 1983. Mjölkarrenden: Niskanen 1995. Förhållandet mellan antalet arbetsdjur och produktionsdjur från Carlsson 1994 (Nysätra), Kuuse 1970 (Uppsala, Kronobergs och Malmöhus län), samt Mobergs och Morells bouppteckningsexcerpter. Statistiskt material från 1910- och 1920-talen: Höijer 1919, Höijer 1926, 1931. Att utfodringen först förbättrades på större gårdar bekräftas av flera bouppteckningsstudier som visar att kovärderna steg tidigare på stora än

på mindre gårdar. Se Köll 1983 s. 163 f (västra Södermanland), Peterson 1989 s. 64 (västra Östergötland), Kuuse 1970 (Kronobergs län). Men i Malmöhus och Uppsala län (Kuuse 1970) samt i Västmanlands län (Morells excerpter) är det liten skillnad mellan små och stora gårdar. Om produktionens fördelning på gårdar av olika storlek: Morell 1998. Skillnaderna mellan val av grödor på små och stora gårdar var inte entydiga. Den kommersiella sockerbetsodlingen var t.ex. i Malmöhus län ungefär lika omfattande på de minsta som på de största gårdarna. Större andel ungdjur på stora gårdar tydde på en intensivare kreaturs-hållning med större omsättning av mjölkdjuren där.

Småbruken på marknaden, s. 327

Kuuse 1970 har hävdad att jordbruket årtiondena kring sekelskiftet klövs i en sektor av storjordbruk och storbondejordbruk som tillvaratog den växande marknads möjligheter, och en sektor av småbruk och småbondejordbruk som i stort sett stod kvar på självförsörjningens nivå. Detta tillbakavisas i Morell 1991, Morell 1993a och i Morell 1998. Avsnittet om småbrukets Kooperation grundas på Rydén 1998. Antalet mejerileverantörer och deras fördelning efter besättningsstorlek från SOS *Mejerihantering* 1913–39. Jämförelser med brukningsstrukturen enligt Jordbruksräkningarna 1927 och 1937 visar att småbrukarna var – i avtagande grad – underrepresenterade bland mejerileverantörerna.

Avsnittet om småbrukets ansikten bygger dels på Niskanen 1995, kapitel 8, dels på *De femtiotvå pristagarna...* 1923.

Bilden av bondgården, s. 334–

Jfr angående sekelskiftet hänvisningarna till avsnittet *Bilder av bonden* under rubriken *Bönderna på väg in i industrisambället, s. 24–* ovan. Den negativa bilden av landsbygden på 1930-talet, se t.ex. Nordström 1933, Nordström 1938, SOU 1938:6.

EPILOG

Epilogen sammanfattar de tidigare kapitlen, men ramen för avsnittet bygger på Nordström 1933.